

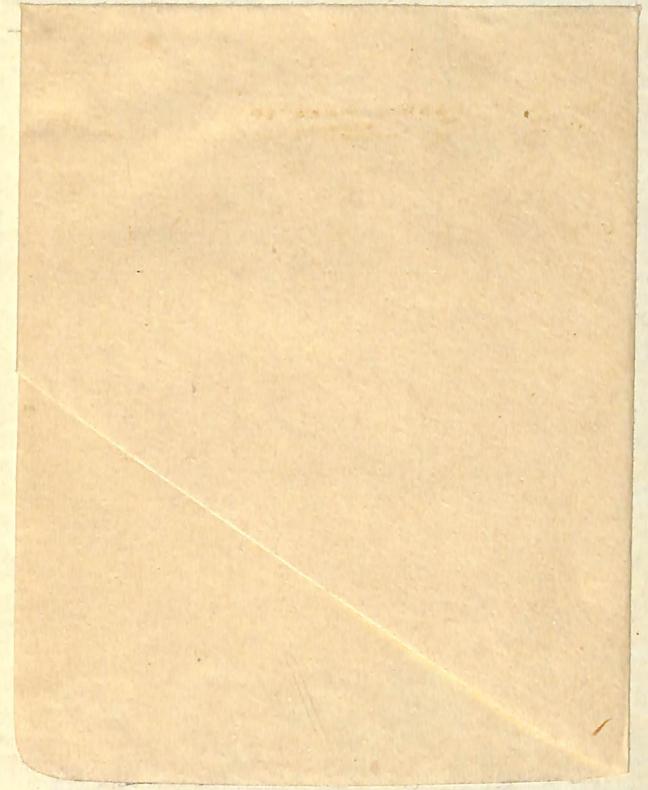
15910

Учебны журнал

1896 г.

891.81

42-17

76

13/4 19 NOV 2010 157

ՏԱՃԻԿ ՓԱՇԱ

ԲՈԼԳԱՐ ՄԻԱՆՁՆՈՒՅՈՒ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ

891.81
տ-17

№ 286 ք. քի. Տ.

Փոխադրեց

№ 180 ամ.

Գ. ՔԱՀ. ՄԿՐՏՈՒՄԵԱՆՑ.

ԱՐՏԱՏՊԱԾ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՆԴԻՍԻՑ.

• 92 •

ՄՈՍԿՈՒՍ

ՏՊԱՐԱՆ Գ. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆԻ.

1896

1896. 80. 81

ՏԱՃԻԿ ՓԱՇԱ

ԲՈԼԳԱՐ ՄԻԱՆՁՆՈՒՅՈՒ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ

891.81
ԼՂ-17

ւր.

N 286A

Փոխադրեց

N 180m

Գ. ՔԱՀ. ՄԿՐՏՈՒՄԵԱՆՑ.

ԱՐՏԱՏՊԱԾ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՆԴԻՍՈՑ.

92

2119

ՄՈՍԿՈՒԱ

ՏՊԱՐԱՆ Գ. ԲԱՐԻՈՒԴԱՐԵԱՆԻ.
1896

13 .08. 2013

15910

ԱՅՄՓ ՐԻՃԱՅ

ՅԱՄԱՐԱՅԱՅԻՑ ԴՈՒՈՂՅԱՐՍ ՂԱՐՅՈՂ

Дозволено цензурою. С.-Петербургъ, 13 мая 1896 г.

609
42.

Типогр. Х. Бархударянъ, Москва, Мясницкая, д. Ермаковыхъ.

ՏԱՃԻԿ ՓԱՇՍ

ԲՕԼԳԱՐ ՄԻԱՆՁՆՈՒՀՈՒ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ.

Բօլգարիայի սարերում ճանապարհորդելիս՝ մտայ «Ընծայումն Աստուածածնայ» անունով կուսանայ վանքը տեսնելու այն եկեղեցին, որ իբրև թէ շինուած էր շատ հարիւր տարիներ առաջ: Ես ցանկութիւն յայտնեցի ծանօթանալ մայրապետի հետ. ինչ տարան նորա խուցը: Երբ ներս մտայ, առաջս կանգնած էր մի քառասնամեայ կին, որ դեռ չէր կորցրել իւր գեղեցկութիւնը և երեսի զուարթութիւնը: Նա խմոր էր հունցում գաթայի համար: Նորա հագուստը շատ աղքատ էր. տկլոր մարմնի վերայ հագել էր մի անշնորհ քուրձ, իսկ բոբիկ ոտներին կանացի սանամաններ: Բայց՝ չնայելով նորա աղքատ հագուստին, շատ բարի դէմք և մարդասէր նայուածք ունէր. այնպէս որ ամեն նորան տեսնողը կ'ասէր — զա թէ և հազնուած է աղքատ, բայց անպատճառ թշուառների բարեկամ պիտի լինի և օգնող նոցա՝ նեղութեան մէջ:

Մենք շուտով մտերմացանք իրար հետ:

Դարակների վերայ և պահարաններում դարսած էին տեսակ տեսակ զրբեր. շատ զարմացայ, երբ իմացայ, որ զրանք իտալերէն, ռսերէն, յունարէն, սերբերէն, բօլգարերէն զրբեր էին. մի քանիսն էլ մինչև անգամ տաճկերէն ձեռագրեր էին: Կար նոյնպէս Աստուածաշունչ և ուրիշ շատ եկեղեցական զրբեր:

— Ինչպէս երևում է, քեզ զարմացնում է իմ զրադարանը, — հարցրեց մայրապետը: — Ես զրբեր շատ եմ

սիրում և շատ էլ կարգում եմ. իսկ մի բօլգարներէն գիրք կամ լրագիր տեսնելիս, հէնց գիտեմ, թէ հարազատ զաւակներս եմ տեսնում: Պէտք է ասել, որ բոլոր լաւ գրքերս, մանաւանդ բօլգարներէն լեզուով գրուածները, կողպած եմ պահում սնդուկումս:

— Բայց դու գիտե՞ս, որ գրքերը կարգալու համար են և ոչ թէ կողպած պահելու:

— Այո՛, ես այդ գիտեմ. բայց ունեցած գրքերս ոչ թէ մի, այլ հարիւր անգամ եմ կարդացել, իսկ այժմ ոչ մի գիրք չունիմ կարգալու, ուստի սկսել եմ Աստուածաշունչը կարգալ տաճկերէն լեզուով:

— Բայց զրտեղ ես սովորել տաճկերէն, — հարցրի ես:

— Տաճկերէն, յունարէն, իտալերէն, բօլգարերէն, սլաւոներէն սովորել եմ դեռ ջահիլ ժամանակս, իսկ ռսերէն և սերբերէն սովորել եմ կուսանոցում:

— Դու ինձ զարմացնում ես, — ասացի, — ես չեմ կարողանում հասկանալ, որ դու կին լինելով և ապրելով կուսանոցի մի անկիւնում, ի՞նչպէս կարողացել ես այսչափ շատ բան սովորել:

— Զարմանալու ոչինչ չկայ, — ասաց մայրապետը քմծիծաղ տալով, — կեանքը ամեն բան սովորեցնում է: Իմ կեանքը անտանելի էր, ոչ ոք և ոչինչ չունէի, որ սիրէի, այս պատճառով էլ ես սիրեցի գրքերը, ուսումը և միայն գրքերիս մէջ գտայ իմ ցաւերիս դեղը: Եթէ ցանկանում ես ծանօթանալ անց կացրած կեանքիս հետ, իմանալ քաջած չարչարանքներս, վեր առ այս տետրակը ու լաւ կարգա՛, իսկ յետոյ ինչ ուզում ես՝ մտածիր իմ մասին, — ասաց նա:

Այժմ մեր առաջն է այդ փոքրիկ տետրակը, որ մեզ ծանօթացնում է այն տանջանքների հետ, որ քաշել են Բօլգարները Մահմուդ փաշայի տիրապետութեան օրով:

Գլխովս անցածները շատ դառն են և դարհուրելի և շատ կ'ուզէի մոռանալ, բայց մօրդ այնքան ոյժ չունի, որ զլիով անց կացածները մոռանայ: Զյիշել անցածը — վիճակուած չէ մարդուն, այս պատճառով էլ ակամայից մտաբերելով սարսափելի անցեալս, միշտ ինքս ինձ հարցնում եմ. ի՞նչու համար է վերջապէս մարդս աշխարհ եկել: Եթէ նա աշխարհ է եկել միայն չարչարանքներ քաշելու և արտասուքներ թափելու, աւելի լաւ էր, եթէ չծնուէր: Ի՞նչու են բօլգար մայրերը երեխաներ ծնում: մի՞թէ նորա համար, որ բօլգարը տարիներով եղի նման աշխատի, չարչարուի, իսկ թուրքը նորա արիւն-քրտինքով դատածին տէր դառնայ և նորա հաշուով ուրախ, անհոգ կեանք անց կացնի: Մի՞թէ նորա համար են բօլգար մայրերը երեխաներ մեծացնում, որ սուրբ, կրակը, կախաղանները, կացիկները վերջ տան նոցա կեանքին. էլ որ մէկը ասեմ... Բօլգարներ, փրկուելու հնարներ մտածեցէ՛ք. թագոյրէ՛ք ձեր սնդուկները, ահա՛ ազահ, կատաղի թուրքը կըգայ և Մահմեդի անունով ձեր փորը դուրս կըթափի: Մայրեր, պահպանեցէ՛ք ձեր աղջիկներին, նոցա սպասում է խայտառակութիւն և անբաղդութիւն: Թագոյրէ՛ք ձեր տղաներին, նոքա կըթրքանան և վերջը ձեր գլխին կրակ կըթափեն: Միայն տաճիկները չեն, որ այսպիսի անզլութիւններ են անում, յոյներն էլ Աստուծոյ և կրօնի անունով պատրաստ են մեզ ծախել, ում կամենաք հէնց նորա համար, որ իրենք լաւ ապրեն: Նոքա տաճիկների հետ խօսք են կապում և այնուհետեւ սկսում են կոտորել բօլգարներին, փակում են բերդերում, ծովում խեղդում են և ջահիլ տղաներին ու աղջիկներին թրքացնում են և այլն... Յոյները քարոզում են. «Մենք բոլորս

էլ եղբայրներ ենք. միմեանց, մինչև անգամ մեր թշնամիներին էլ պէտք է սիրենք»։ Իսկ տաճիկները ասում են. «Մեզ Աստուած և Նորա մարգարէն իրաւունք են տուել պատժել ամեն չարութիւն, պակասութիւն և ամենը՝ ինչ որ օրէնքից դուրս է»։ Բայց թէ տաճիկները և թէ յոյները անխիղճ կերպով սուտ են ասում. երկու ազգերի քարոզածներն էլ խօսքեր են միայն։ Ուղիղն ասած, պատահում է ժամանակ, որ յոյները իրենք էլ են խոստովանում, որ եթէ Բօլգարները և Սերբերը չլինէին, իրենք քաղցածութիւնից կըմեռնէին և թէ Տաճկաստանում անկարելի է առանց ցածութիւնների անելու ապրել. որ այդ բոլորը ճշմարտութիւն է, դորա կենդանի օրինակը ես եմ։

Ես ծնուել եմ Տրքնով քաղաքում. հայրս հարուստ մարդ էր և ունէր սեպհական տուն։ Մեր քաղաքը շինուած էր սարի լանջին, որի մօտով անցնում էր Եանտրա գետը։ Այդ քաղաքի մասին շատ աւանդութիւններ են պատմում. ահա թէ ինչ ասաց տատս մի անգամ.— Յովհաննէս թագաւորի ժամանակ յոյները յաղթեցին բօլգարներին և ուզում էին նոցա հօղերին տիրել. բօլգարների զօրքը ցրուեցաւ. թագաւորն էլ ընտանիքով փախաւ։ Ճանապարհին մի հովիւ ասաց թագաւորին. «Թագաւորը ապրած կենայ, մի՞թէ ամօթ չէ քեզ փախչել թշնամիներից և քո ժողովրդին թողնել յոյների ձեռքը. դորա համար Աստուած քեզ կրպատժի»։

— Ի՞նչ անեմ, որ չփախչեմ,— հարցրեց թագաւորը։

— Ես ցոյց կըտամ մի տեղ, ուր կարելի է փշերից այնպիսի պատ շինել, որ նորա միջից ոչ մի յոյն չէ կարող դուրս անել քեզ, եթէ միայն յոյների խորամանկութիւնից չխաբուես։ Յոյներ խորամանկ է ինչպէս սատանայ, բայց վախկոտ է, ինչպէս նապաստակ. ասաց հովիւը և թագաւորին տարաւ այն տեղը, ուր այժմ շին-

նուած է Տրքնով քաղաքը։ Այնտեղ թագաւորը զօրք ժողովեց, նորից պատերազմ սկսեց, յաղթեց յոյներին և աղատեց իւր հայրենիքը։

Մեր տունը շինուած էր գետի մօտ։ Նորա միւս ափում բարձրանում էին հասմիկի ու փարդի թփեր, ուռնիներ և ուրիշ շատերը, որոնք ազատ մեծանում էին։ Շատ էի սիրում նստել գետի ափին՝ մեր պարտիզում և հիանալ Աստուծոյ գեղեցիկ աշխարհով. միշտ ուզում էի ազատ լինել, թաղուել կանաչի մէջ և շատ անգամ էլ նախանձում էի թողուններին, որ նոքա այնպէս ազատ են։

Մի անգամ, ինչպէս միշտ, նստած էի մեր պարտիզում. արեւը փաղուց-ծածկուել էր սարերի ետեւ. միայն վերջնալոյսը ոսկեգօծում էր բարձր ծառերի և սարերի կատարները։ Այդ ժամին մօտեցաւ ինձ Բօժանը և նրստեց մօտս։

Բօժանի հայր՝ չիչօ (բիձա) Նետկօն հարկահան էր։ Նա մեր կողմերում հարուստ և նշանաւոր մարդ էր, նորան բոլորը սիրում էին ու պատվում։ Այդ մարդը ունէր երկու երեխայ.— Բօժանա՝ աղջկայ անունն էր, իսկ տղայինը՝ Ստամէն. նոքա երկուսն էլ շատ գեղեցիկ էին։ Մենք երեքս էլ իրար սիրում էինք. միասին խաղում էինք, պարում էինք ու երգում և համարեա ամեն օր տեսնվում էինք։ Եթէ Բօժանը և Ստամէնը մի օր չէին գալիս, ես էի գնում նոցա մօտ և չիչօ Նետկօն երկար չիբուխը քաշելով՝ նայում էր մեզ և ուրախանում։ Այս բարեկամներիս մօր անունը Նետկովիցա էր. նա այնքան լաւ կին էր, որ մօռանալ չեմ կարող։ Նա շատ բարի էր, հրեշտակի համեստութիւն ունէր, միշտ սիրով ու քրնքշութեամբ զուրգուրում էր թէ իւր և թէ օտար մանուկներին։ Այժմ, մօռանալ չեմ կարողանում դորանց, որովհետեւ միայն դորանք էին ամենաթանկագին մարդիկը

իմ սրտի համար: Երբ մայրս մեռաւ, ես շատ փոքր էի. հօրս էլ շատ քիչ էի տեսնում, որովհետեւ նա միշտ ճանապարհորդում էր, իսկ խորթ մօրս յիշելու կարիք էլ չկայ:

Ես և Բօժանը մի հասակի էինք -- ութ տարեկան, իսկ Ստամէնը տասներկու տարեկան էր. նոքա երկուսն էլ ուրախ էին և ծիծեռնակների նման թրթռում էին: Կարծես նոքա այժմ էլ աչքիս առաջն են, ծիծաղում են, թռչկոտում ու գծութիւններ են անում: Շատ անգամ պատահում էր, որ Ստամէնը մեր պարտիզում թաք էր կենում խաղողի որթերի մէջ և հէնց որ մենք Բօժանի հետ գալիս, նստում էինք, նա դուրս էր գալիս և «բահ» բղաւում: Իսկ մենք վեր էինք թռչում և վախենում:

Այսպէս մի օր էլ նստած էինք Բօժանի հետ և դէսից դէնից խօսում էինք, չէինք ուզում բաժանուել իրարուց:

— Տուն գնալու ժամանակը չէ, — հարցրեց Բօժանը. — արդէն կէս գիշեր է:

— Էլի մի քիչ էլ նստի՛ր, հայրդ եթէ տուն եկած լինի, մարդ կ'ուզարկեն քեզ կանչելու. ես էլ տանը մենակ եմ. — ասացի ես. — և նա մնաց ինձ մօտ:

Շատ ուշ էր. քաղաքում բոլոր ճրագները հանգցրել էին. ամենքը քնած էին. միայն ժամանակ-ժամանակ լսվում էր սոխակի զգաստ ծլվլոցը: Օդը խեղդում էր կ'ասես. երկինքը ծածկուել էր սև ամպերով. երբեմն լսվում էր որոտ, երբեմն էլ լուսաւորում էր կայծակը և սկսել էր կաթկաթել անձրևը:

— Գնանք տուն, անձրևում է, — ասաց Բօժանը:

Եւ հէնց ուզում էինք վեր կենալ տեղներիցս, լսեցինք, որ մի բան շարժուեցաւ որթերի մէջ: Մենք կարծեցինք, որ Ստամէնն է, երկու բռով գետնից աւազ վերցրինք և պատրաստվում էինք ածել նորա վերայ, երբ յանկարծ երկու թուրք դուրս թօան կանաչի միջից, մեզ

բռնեցին, փակեցին բերաններս և ուսներին զնելով՝ տատան նաւակը, որ կապած էր գետի ափում: Գետի միւս ափում մեզ հետ միացան ևս երկու թուրք և մի քանի աղջիկներ ու տղաներ. վերջիններս մեզանից առաջ էին կախնաւորուած: Նոքա ոչխարների նման կապուած՝ ընկած էին խոտի վերայ. այդ անբաղդներից մէկը Ստամէնն էր: Թէ ի՛նչ պատահեցաւ այնուհետեւ, ոչինչ չեմ յիշում. միայն գիտեմ, որ մեզ քշում, տանում էին անտառների, սարերի, քարերի, ցեխերի միջով և ճանապարհին զիւղեր, քաղաքներ մեզ քիչ էին պատահում: Ամեն բան լուռ էր մեր չորս կողմը, տխուր էին և մեր սրտերը. բոլորս լաց էինք լինում, բայց հանդարտ, որովհետեւ վախենում էինք ծեծից: Յիշում եմ, որ իմ և Բօժանի ոտները շատ ման գալուց սկսան ուռչել, կօշիկները մաշուեցան և այն տեղը հասաւ, որ մի գիւղում տեղներիցս վեր կենալ չէինք կարողանում: Գիշերները մենք քնում էինք անտառներում, կամ երբեմն տաճիկ գիւղացու տանը՝ յատակի կամ խոտի վերայ: Մեզ փակում էին տօթ տանը և քնում էինք միմեանց փաթաթուած. կարծես վախենում էինք, որ մեզանից մէկն ու մէկին չփախցնեն: Միայն Աստուծուն է յայտնի թէ՛ որքան համբերում էինք: Առաւօտեան վաղ մտնում էր տաճիկը և բղաւում: «Դէ՛հ, վեր կացէ՛ք, ճանապարհ ընկէ՛ք»:

Մենք էլ ստիպուած վեր էինք կենում, բայց մեր յոգնած ոտները չէին շարժվում, կարծես, քարեր էին կախուած նոցանից, ուստի նորից ցած էինք թափվում խոտի վերայ: Այդպիսի բոպէներին «Ասում են ձեզ, վեր կացէ՛ք» զօռում էր տաճիկներից մէկը և խփում մեզ մորակով. մենք էլ վեր էինք թռչում տեղներիցս և ճանապարհ ընկնում:

Ահա դուրս եկանք գիւղից: Մեր ճանապարհը անցնում էր խոր ցեխերի միջով, որտեղ բուսած էին մեծ մեծ

ծառեր. այդ ծառերին շրջապատում էին բազմաթիւ թր-
փեր՝ վայրենի վարդենիներ, փշեր, որոնք դժուարացնում
էին ճանապարհը. նորա պատռում էին մեր շորերը, գջը-
տում մեր ոտները, ձեռները ու երեսը. արիւնը ներկում
էր մեր մարմինը: Բոժանը չկարողացաւ համբերել այդ
չարչարանքներին, մի անգամ նստեց ճանապարհին և սկսեց
լաց լինել. «Ուսներս ցաւում է, էլ չեմ կարողանում ման
գալ», ասում էր նա:

Տաճիկներից մէկը իւր հետ միասին ձի նստեցրեց նո-
րան: Դորա անունը Ահմէդ էր. մի փոքր մարդավարին իւր
ընկերների մէջ դա էր. մինչև անգամ նորա տեսքը զեղե-
ցիկ էր: Ահմէդը մեզ հետ աւելի լաւ էր վարվում և,
ինչպէս թվում էր, Բոժանին սիրում էր, նորան կերա-
կուր շատ էր տալիս, նորա վերայ խնամք շատ էր տա-
նում և երբեմն էլ զիւղի միջով անցնելիս նորա համար
քաղցրեղէն էր առնում: Ահմէդը հազաժ ունէր կարմիր
չօւկն (շորի տեսակը) բուզմա շարած, սպիտակ չաւ-
ման (ապարօշ) գլխին. իսկ աբրեշումի գօտիի մէջ խրած
էին երկու ոսկեղօծ ասորճանակներ և Վիզինի երկայն եւ-
տագանը (սուր): Նորա երեսը սպիտակ էր, մազերը շէկ
և աչքերը կապոյտ: Մենք՝ երեխաներս, որ պատրաստ էինք
սիրել զեղեցիկ մարդկանց, քան այլակերպներին, սպա-
տում էինք, որ Ահմէդը բարի սիրտ կ'ունենայ և ազնիւ
մարդ կը լինի, բայց շատ սխալուել էինք, ինչպէս վերջը
իմացանք. նա մի այնպիսի չարագործ էր, որին զեռ աշ-
խարհը չէր տեսել: Այն, լինում են այնպիսի մարդիկ, ո-
րոնք ունենում են սիրուն դէմք, բայց սև, փչացած հոգի.
Իսկ կան այնպիսիներն էլ, որոնց դէմքը զեղեցիկ չէ, բայց
ունեն ազնիւ հոգի և բարի սիրտ: Ահմէդը միշտ մօտե-
նում էր Բոժանին, ձեռքը շփում էր նորա թշերին և
ասում էր. «Օն բին»: Մենք սկզբում չէինք հասկա-
նում այդ խօսքերի նշանակութիւնը, բայց վերջը իմացանք,

որ թուրքը միտք ունէր Բոժանին ծախել տաս հազար
պիաստրով:

Ես Բոժանից աւելի ուժեղ էի և համարձակ-
եա էլ շուտով դադարեցայ և ընկայ գետին. ինձ չուանով
ձիուց կապեցին և հրամայեցին ձիան ետեւից վազել:

Բ.

Մեր վեճակը անսասնելի էր: Այդ բոլորը մեզ ծանօթ
էին այն երգերից, որ երգում էին մեր ծնողները. մեր
հայրն ու մայրը շատ բաներ էին պատմել այն չարչա-
րանքների մասին, որ տալիս էին տաճիկները, բայց որքան
էլ խօսքով լսած լինէինք, գործով չէինք տեսել այն կրտս-
կիծները, որ մենք քաշում էինք թիշում էի այդ բոպե-
ներին, ինչպէս մեր ծերերն արտասուքն աչքներին և ախ-
քաշելով ասում էին. «Բօլգարի ձեռքում ոչ մի իրա-
ւունք չկայ այսօր. նորա կինը, երեխաները, նա՛ ինքը,
նորա աշխատանքը, կեանքը, մի խօսքով՝ ինչ որ թանգ է
մարդու համար, բոլորը պատկանում է տաճիկին»: Այն,
ուղեղ է. Բօլգարիան—իմ պաշտելի հայրենիքը ազատ չէ
այդ վայրենիների դազանութիւններից. մինչև այժմ էլ
տեսնում եմ չորս կողմն ամեն տեսակ դազանութիւն և
վայրենութիւն. այժմ էլ Բօլգարից կարելի է խել ոչ
միայն նորա արիւն քրտինքով աշխատածը, այլ և նորա
սիրած կնոջը և երեխաներին. . .

Վերջապէս հասանք Ադրիանապօլ. մնացինք այնտեղ
մի օր և նորից շարունակեցինք մեր ճանապարհը:

—Տէ՛ր Աստուած, հանգստանալու էլ չեն թողնում.
—ասում էինք և արտասուք թափում:

—Մի փոքր էլ համբերէք, — սիրտ էր տալիս Ահմէդը,
—շուտով կը հասնենք Յարգրադ և այնտեղ կը հանգստանանք:

— Այնտեղ ի՞նչ կ'անենք. — հարցրինք մենք:

— Չգիտեմ, — պատասխանեց Ահմէդը:

— Երեւի մեզ այնտեղ կրճախեն, — ասաց Ստամէնը արտասուելով:

— Իսկ ի՞նչ անելիս կըլինեն այժմ հայրս ու մայրս,

— հարցրեց Բոժանը եղբորից:

— Նոքա երեւի մեր մասին այժմ սուգ են անում, — ասաց Ստամէնը և ինքն էլ չկարողացաւ արտասուքը պահել:

Հասանք Արդ-Քիլիսէ, որին բոլգարները ասում են Լօղին-Գրադ: Արդ-Քիլիսէ տաճկերէն նշանակում է քառասուն եկեղեցի. մի ժամանակ այստեղ եղել է քառասուն եկեղեցի, հէնց դորանց անունով էլ կոչուել է քաղաքը: Այժմ քառասունից հինգն է մնացել. իսկ միւսները օրէցօր քանդվում են և ծածկվում խոտով, կամ տաճիկներն են քանդում ու քարերից իրենց համար գոմեր, աներ շինում: Այդ քաղաքի հրապարակում հաւաքուած էին շատ բոլգարուհիներ. նոքա երգում էին, պարում ու խաղում. ուրախ էր և ամբողջ քաղաքը: Ախ, ինչ սեռացեայ էին այդ բոլգարուհիները և որքան ուրախ էին ու զարդարուած նոցա շրջապատող երիտասարդները. դոքա բոլորը՝ թէ աղջիկ, թէ երիտասարդ, ծլվում էին ինչպէս անմեղ թռչուններ, զուարճանում էին միմեանց տեսնելով, աչք ու ունքով ամենը իւր սրտի փափազն էր առնում... Բայց հէնց մեր քարվանքը տեսան թէ չէ, կարծես երկիրը պատառուեց և այդ ուրախ խումբը մէջը թափուեց, որովհետեւ յանկարծ հրապարակը դատարկուեց, ոչ ոք չմնաց այնտեղ:

Որքան ցանկանում եմ, բայց չեմ կարողանում մոռանալ այդ քաղաքը, որովհետեւ այնտեղ չարչարեցին իմ թանկագին բարեկամներից մէկին. ահա թէ ինչ պատահեց: Մեզ տարան մի հին, կեղտոտ քարվանսարա, որտեղ

մենք ձիերի հետ միասին՝ քնեցինք աղբի վերայ: Ճանապարհի չարչարանքները այնքան թուլացրել էին մեզ, որ մոռացանք իրիկսահայր և իսկոյն քնեցինք: Կէս գիշեր էր, երբ մէկ էլ զարթնեցայ և ի՞նչ տեսնեմ — Ստամէնը ծրագը ձեռին չոքած էր Բոժանի մօտ և հանդարտ լաց էր լինում. մի փոքր յետոյ նա պինդ համբուրեց քրոջը, հանգրեց ծրագը: Նա մօտեցաւ և ինձ. նորա շրթունքները հանդարտ մօտեցան իմ թշերին և ամենայն ինչ լռեց. ամենքը քնած էին մեր չորս կողմը. միայն այդ սրբազան լուսթիւնը խանդարում էր քնածների խամփոցը: Ես էլ քնեցի, բայց շատ քիչ. յանկարծ ձայներ լսուեցան, բղաւոց, գոռոց և մենք վեր թռանք տեղերիցս:

— Անհաւատ շունը փախել է, — գոռում էր մեր պահպան տաճիկ ասիացին:

— Այն դոճիքի ծնունդը, մարդարէից անիծուածը փախել, կորել է, — բարկութիւնից ատամները կրճտելով բղաւում էր չոփու տաճիկը, որ ինձ և Բոժանին յափըջտակել էր ճրննովում:

Ամենից շատ զայրացած էր գեղեցիկ Ահմէդը: Նա հեկեկում էր. խօսք չէր գտնում իւր սրտի չարութիւնը թափելու. նա անչափ բարկացած էր:

Նոքա բոլորն էլ ընկան փախչողի ետևից: Ստամէնից յետ ես և Բոժանը մնացինք, կարծես, առանց պաշտպանի. մենք այնուհետեւ աղօթում էինք Աստուծուն, որ Նա օգնէ խեղճ Ստամէնին աղատուել անիրաւ տաճիկների ձեռքից և եթէ մէկն ու մէկը նոցանից ներս էր մտնում ախոռատուն, ուր մենք գիշերել էինք, կարծում էինք թէ՛ կապած, թող ու ջարդ արած բերում են Ստամէնին, բայց Աստուծոյ ոգորմութեամբ հինգ օր էր անցել և չէին գտնում նորան:

Հինգ օրից յետոյ երեւցաւ Ահմէդը. բայց վաճ մեզ, նա բերեց իւր հետ Ստամէնին ձեռք ու ոտքը կապած,

նորա հետ էլ մի երեխայ ու երկու հասակ առած աղջիկ: Նոքա համարձակուել էին Ղըրղ-Քիլիսէում թագյնել Ստամբէին իրենց տանը և դորանով իրենց կորցրին յաւիտեան:

Մտնելով ախոռատուն, տաճիկները Ստամբէի ոտները մի մեծ գերանից կապեցին. նոցանից մէկը նստեց Ստամբէի կրծքի վերայ, իսկ միւս երկուսը վեր բարձրացրին գերանը, այնպէս որ նորա բոբիկ ոտները վեր ցցուեցան. դորանից յետ երկուսն էլ անողորմաբար սկսեցին խփել նորա գարշապարներին: Ամեն մի խփելիս, ոտների միւսը կտոր կտոր ցած էր թափվում, կարմիր արիւնը շթի էր տալիս և ներկում էր անբաղդ նահատակին: Թշուառ Բոժանը չկարողացաւ դիմանալ այդ վայրենի տեսարանին և ընկաւ ուշաթափ... Ես մինչև այսօր զարհուրում եմ, յիշելով այդ ծանր օրը՝ ոտներս դողում են, մարմինս թուլանում, գլուխս պրկում, աչքերս մթնում է...

Ղըրղ-Քիլիսէում մենք մնացինք էլի հինգ օր, մինչև որ Ստամբէն և Բոժանը մի փոքր առողջացան և նորից ճանապարհ ընկանք: Ժանապարհին պատահում էին հովիւներ, որոնք ուրախ երգում էին, դաշտերը կանաչով էին ծածկուած, ցորենը ոսկու նման դեղնել էր, թռչուններն էլ ուրախ, անհոգ ասում էին իրենց տաղերը. իսկ մենք անդոյն, նիհար, կարտուած կօշիկներով, մաշուած հագուստներով, լաց ու կոծով առաջ էինք գնում... Բայց պէտք է ասել, մեզ այնքան նեղութիւն չէին տալիս, որովհետև մենք փոքր էինք, իսկ հասակաւորների հետ տաճիկները վարվում էին ինչպէս անասունների հետ: Ի զուր էր աղամարդիկների լացը, կանանց հեկեկանքը և վախեցած երեխաների աղաղակը. այդ ամենը լսող չկար, չարագործները կատարում էին իրենց անարգ ցանկութիւնները... և յետոյ՝ նորից սառնասրտութեամբ քշում էին թշուառ զոհերին առաջ, մտրակներով զարկում, ծիծա-

ղում էին նոցա վերայ և նոցա մասին կատակներ էին անում...

Մեր ամենիս միակ ցանկութիւնն էր՝ շուտով Յարգրազ հասնել. այս պատճառով էլ ամեն մի գիւղ պատահելիս, հարցնում էինք մեր ընկերակիցներից մէկին, որի անունը Գիօրգի էր և լաւ տեղեակ ճանապարհներին. «Արդեօք շուտ կըհասնենք Յարգրազ, արդեօք այդ երեւողը Յարգրազ չէ»:

—Ո՛չ, Յարգրազը շատ հեռու է,—պատասխանում էր Գիօրգին: Մի անգամ էլ ասաց, որ Յարգրազին մօտենում ենք:

—Հասանք վերջապէս, — գոչեցին մի առաւօտ մի քանիսը:

—Աստուած իմ, ահա Յարգրազը երևում է,—ասում էին միւսները:

Գ.

Ահա՛, մի քանի օր է ապրում ենք Յարգրազի քաղաքանքներից մէկում, որ ստրուկների վաճառանոցին մօտ էր: Գալիս էր ժողովուրդը մեզ գնելու և շատ բաւական էր մնում, որովհետև ծախու ապրանքները բոլորն էլ ընտիր էին: Մեր ընկերներից մի քանիսին արդէն ծախեցին. մենք էլ մեր բաղդին էինք սպասում: Բոլորս՝ թէ աղջիկ, թէ տղայ, նստած էինք բոլորովին մերկ, միայն մեզ վերայ ձգել էին աբրեշումէ սպիտակ ծածկոյներ և հրամայել էին նստել պարսկական խալիչաների վերայ հետեւալ կերպով՝ տղամարդիկ ծախապատիկ, իսկ կուսայք մի ոտը ձգած և միւսը մի փոքր բարձրացրած, որ գնողը կարողանար ձեռով շօշափել: Առաւօտները մեզ տանում էին բաղնիս. լուանում էին, սանրում, սպիտակ

և կարմիր երևելու համար դեղեր էին քսում երեսներին, տեսակ-տեսակ հոտաւէտ իւղերով օծում էին մեղ և ծածկոյններում փաթածելով տանում էին մեր բնակարանը ու շարքով նստեցնում: Եթէ մի գնող էր գալիս, մեր վրայից վերցնում էին ծածկոյնները և այն ժամանակ մնում էինք բոլորովին մերկ: Գնողը՝ ծխելով իւր չիբուխը, նստում էր և կանչում մեզանից մէկին կամ միւսին. եթէ աղջիկ էր լինում նորան մօտեցողը, նորա կուրծքը և աղբրի հաստութիւնն էր զննում, իսկ տղամարդոյ ոտները և ձեռները քննում:

Մի առաւօտ մեղ մօտեցաւ մի սպիտակասօրուս ծերունի, կանաչ, ապրեշումէ չալմէն գլխին. նա հագել էր կարմիր վարտիկ և կանաչագոյն թանկագլին մօշտակ: Նորա հետ էր և Զօեան, որ մանրունք ծախող և բամբասանք անող յոյն կին էր: Զօեան միշտ գալիս էր մեղ մօտ, նստում էր և մեղ զննում. նորա շորերը բոլորովին պատռտած էին: Զարմանալի բան է, այդպիսի պատռտոտած շորերով աղքատներ շատ էի տեսել, նոքա միշտ իմ գութը շարժել էին, սիրտս ցաւում էր նոցա տեսելիս, իսկ Զօեայի պատռտած շորերը, ընդհակառակն, զգուանքս էին շարժում: Աւելի ևս զգուելի էին նորա վառուող, չարութեամբ լիքը սև աչքերը ու դեղին, չփուռ երեսը. իսկ նորա սուր ու երկայն քիթը, բարակ շրթունքները ցոյց էին տալիս, որ նա մի փչացած, անբարոյական կին էր:

Տաճիկ ծերունին զննեց բոլորիս և առանց մի խօսք ասելու դուրս գնաց: Նորանից յետ՝ մի կամ երկու ժամ անցած, մտաւ մեր տէրերից մէկը և յայտնեց, որ ես և Ստամէնը պէտք է Զօեայի հետ գնանք տաճիկ ծերսկի տունը, մենք այժմ նորան ենք պատկանում, նա է մեր տէրը:

— Իսկ քոյրս, — հարցրեց Ստամէնը, — մի՞թէ նա էլ չի գալ մեղ հետ. նա առանց մեղ ի՞նչ կ'անի:

— Նա ծախուած է, — ասաց չփուռ թուրքը:

— Ես ուզում եմ նորան մի հարուստ փաշայի ընծայել. — ասաց ժպտիով Ահմէդը:

Բօժանը լսելով այդ, ընկաւ եղբօր գիրկը. նոքա չէին կամենում միմեանցից բաժանուել. կարծես գիտէին, որ էլ չեն տեսնուիլ, էլ չեն փաթածուիլ միմեանց. նոքա երկուսն էլ լաց էին լինում: Գարը կըտարաքէր, տեսնելով այդ անբաղձներին, բայց տաճիկները և մոցիքուլ կիներ հանգիստ նայում էին ինչպէս մի սովորական բանի վերայ. ոչ թէ մարդու, այլ և գաղանի սիրտ էլ չկար այդ մարդոց մէջ: Այժմ հարցնում եմ. մեղաւոր են այդ մարդիկը, որ գաղանից էլ ցած, վատ են մեր աչքում: Ո՛չ, դոքա մեղաւոր չեն, այլ մեղաւորները, գլխաւորապէս, դոցա մեծ մարգարէ Մահմէդն է ու հոտած մոլլաները. դոցա այդպէս վայրենի դարձնողը իրենց կրօնը, կրթութիւնն է. այդ անտանկիս օրէնքն ու սովորութիւնները նոքա ժառանգել են իրենց անխիղճ հայրերից. դոքա այն կրօնի գերիներն են, որ քարոզում է. «Ով կը յաղթի կամ կը սպանի գեաւուրին, նա Մահմէդից կը վարձատրուի»:

Մի փոքր յետոյ Ստամէնը ընկաւ տաճիկների ոտքը և հեկեկալով աղաչում էր. «Ահմէ՛դ աղա, Ալի՛ աղա, ողորմէ՛ք, խնայէ՛ք մեզ, մի՛ բաժանէ՛ք քրոջս, դեռ նա շատ մատաղ է: Մեկ ծնողներից բաժանեցիք, բայց այժմ զրթացէ՛ք, քրոջը կըջորից մի՛ բաժանէ՛ք». բայց այդ աղաչանքները դուր անցան: Զուր էր Ստամէնը արտասուք թափում, խնդրում. նորան լսող չկար: Զուր էր Բօժանը եղբօրը փաթածելով գոռում. «Զե՛մ թողնի եղբօրս, չե՛մ տայ նորան տաճիկներին»:

— Ի՞նչ էք կանդնել, տեղներիցդ չէք շարժվում, — ասաց Զօեան, — նոքա են ձեր բարեկամները, ում մօտ որ լաւ էք ապրում. տանջանքով աշխատած հացը ծնողների հետ ուտելիս էլ դառն է լինում: Շուտ արէ՛ք, դրանք, թէ չէ մարակով կը քչեն ձեզ: Այս ասելով՝ Զօեան

Ինչ հետ ապրող կանայք բոլորն էլ համարեա ողորմելի, փչացած արարածներ էին. նոքա այնքան անարգ, վատ էին, որ իրենք իրենց չէին ճանաչում և շատ զրոհուար էր նոցա մէջ գտնել մարդու վայել վարմունք: Ես նոցա բոլորին էլ ատում էի և շատ քիչ էի տեսնում նոցա հետ. միակ մխիթարութիւնս այն էր, որ սենեակիցս չէի դուրս գալիս և միշտ զրբեր էի կարդում:

Պէտք է ասել, որ ես առաջ էլ սլաճներէն և բոլգարներէն շատ լաւ էի կարդում. բայց այն ժամանակ բոլգարներէն զրբեր չկային. իսկ երբ մտայ հարեմ, ինչ սովորեցրին արաբերէն (աղօթել Ալլահին և Մահմէդին) և յունարէն. վերջինը իմ ազատ ցանկութեամբ սովորեցի. ուսուցիչներս էին սե ներքինին և մի յոյն գերի, որին նոյնպէս ներքինացրել էին: Յունարէնից յետոյ սկսեցի խտալերէն: Յոյնը ծանօթ էր և այդ լեզուին:

Սյդպէս օրերը անցնում էին, բայց տխրութիւնս՝ քանի գնում, շատանում էր: Խտալերէն և յունարէն զրբեր կարդալով, աւելի և աւելի էի սկսում հասկանալ ամօթալի դրութիւնս: Գիշերները՝ հէնց որ աչքերս ծածկում էի, մի ինչ որ ծանր բան ընկնում էր կրծքիս վերայ, շնչառութիւնս դժուարանում էր և մի սարսափելի երկիւղ էր ընկնում սիրտս... Ինչ թւում էր, որ մի բան ունում է և խրխում, լաց է լինում և անքաշում... Յանկարծ աչքիս երևում էր Բօժանը արիւնաթաթախ, արցունքն աչքերին... Յետոյ այդ բոլորը ոչնչանում էր և նոր պատկերներ էին երևում աչքիս: Ես տեսնում էի հօրս, խորթ մօրս. ահա և Ստամբուլ, նորա ոտներին սաստիկ խրփում են. խփում են և միլիոնաւոր մարդկանց. արիւնը վազում է... մահ կտորները թափվում... այդ բոլորներին վեր էի թռչում քնիցս. կուրծքս սաստիկ ցաւում էր:

Ընթրիքի ժամանակ միշտ գալիս էր ծերուկ փաշան. ուտում, խմում էր և ստիպում մեզ իւր առաջ երգել,

պարել ու դայիրա ածել: Մենք երկար ժամանակ պարում էինք, իսկ նա նստած խողի նման խմում էր Մահմէդի արգելած խմիչքը, մինչև որ հարբում էր, քնում և ներքինները տանում էին նորան իւր ննջարանը. իսկ կանայք նորանից յետոյ էլ շարունակում էին քէֆը: Հասակ առաճները այնքան խմում էին, որ նոքա էլ փաշայի նման հարբում էին: Ես չգիտեմ, հարբած կնոջից զգուելի բան կայ աշխարհիս երեսին թէ ոչ. իսկ այս հօրիները ևս առաւել զգուելի էին... նոքա համբուրվում, փաթաթվում, փայփայում էին իրար, բայց մէկ էլ տեսար կռուեցին և այն տեղն էր հասնում, որ քիչ էր մնում միմեանց սպանէին:

Մի անգամ փաշան գործով Բէյրութ գնաց և կանայք մնացին մենակ:

— Ազատութիւն, — գոռում էին բոլորը, — ազատութիւն:

Թէև փաշան պատուիրել էր ներքիններին, որ մեզ լաւ նայեն և կարգ պահպանեն, բայց կանայք գիտէին ներքիններին ձեռքներում խաղացնել — մի քանիսին կաշառում էին, միւսներին էլ ափիոնով հարբեցնում էին ու այնուհետև ինչ ուզում անում էին: Շատ անգամ էլ պատահում էր, որ չուանների օգնութեամբ անծանօթ մարդիկ էին բարձրանում հարեմ, կամ կանայք կառքերում նստած ֆրանցուզների հետ էին քէֆ քաշում:

Ահա այդ մարդկանց, այդ կեղտերի, այդ ցեխի մէջ ապրեցի ինը երկար տարիներ: Մինչև այսօր էլ տկանջներս խշխշում են այդ դժոխքի որդիների աղաղակներից ու ծիծաղից:

Ե.

Ստամբուլին տաճկացիին—Խէյրոզին էին կանչում և կրթում էին նորան տաճկօրէն: Փաշան նորան իւր որդու պէս սիրում էր. և ի՞նչպէս չսիրէր, քանի որ նա խելօք, մտածող և գեղեցիկ էր:

Մի առաւօտ կանչեցին ինձ փաշայի մօտ: Փաշան ծալապատիկ նստած՝ չիբուխ էր ծխում. Ստամբուլն էլ նորա աջ կողմը՝ զալեան էր քաշում: Նա հագնուած էր թուրքի ձեռով—կարմիր, լայն վարտիկ՝ բուզմա դրած, թանկագին ապրեշու մի գօտին կապած, նորա մէջ երկու ատրճանակ և մի եռաթաղան (սուր) խրած, սպիտակ չալմէն գլխին. ամբողջ նորա հագուստը ոսկեկար էր: Կարծես սիրտս մի վատ բան էր նախազգում: Եւ երբ դողդողալով սպասում էի փաշայի հրամանին, նա իւր ծոյլ աչքերը բարձրացրեց և ասաց. «Դու այսուհետեւ Ստամբուլի կինը կը լինես, դու պէտք է պսակուես նորա հետ»: Երբ այդ հրամանը լսեցի, աչքերս սեւացան, ոտներս թուլացան: Եթէ Ստամբուլ քրիստոնեայ լինէր, մի օր, մի ժամ էլ որ նորա կինը լինէի, ինձ աշխարհում ամենաբաղդաւորը կը համարէի, բայց նորա հարձը (անհարազատ կին) լինել, որին այնքան սիրում էի, այդ անտանելի էր: Ստամբուլ բացի ինձանից՝ երկու, երեք կին ունէր:

Երկրորդ օրը կատարեցին մեր պսակը: Մօլլան մի աղօթք կարդաց և բռնելով ձեռքս, տուեց Ստամբուլին (ես միշտ նորան Ստամբուլ էի կանչում, չէի սիրում Խէյրօզին՝ տաճկական անիծած անունը). յետոյ սկսեցին քէֆ անել և զորանով էլ վերջացաւ մեր պսակը: Ինձ համար ոչինչ ուրախ բան չկատարուեցաւ այդ հանդիսում—ոչ ընկերուհիներիս ուրախ երգերը լսեցի, ոչ մեր սիրելի բօլգարական պարերը տեսայ և ոչ էլ հօրս օրհնութիւնը

ստացայ. մինչև անգամ զրկուեցի Քրիստոսի խաչը հարբուրելուց. . .

Մեր պսակը կատարուեցաւ Զատիկին: Քրիստոնեաները եկեղեցի էին գնում, պարում, երգում էին, ամենքը ուրախ էին, իսկ ես մտնում էի սենեակս և նստած այնտեղ երկար լաց էի լինում: Մի անգամ մտաւ Ստամբուլ, լուռ մօտեցաւ ինձ, բռնեց ձեռս և ասաց. «Նայդօ, ինչո՞ւ ես լալիս»: Ես փաշայի տուն մտնելուց յետոյ առաջին անգամն էի լսում իմ մայրենի լեզուն, իմ բօլգարական անունը առաջին անգամ էի լսում Ստամբուլից:

—Սիրտս ցաւում է,—ասացի ես.—տխրութիւնից սիրտս կտրատվում է... դու էլ զոնէ մի՛ աւելցուր տանջանքներս... անիծում եմ քեզ մօրդ բերանով, քո անբաղդ քրոջ բերանով...

—Ի՞նչ է պատահել քեզ, Նայդօ,—ասաց Ստամբուլ զարմացած,—ես քեզ ճանաչել չեմ կարողանում, չեմ հասկանում քեզ. մի՞թէ մեր պսակը բարկացրեց քեզ. ճշմարտն ասա՛ և իմացած եղի՛ր, որ բոլոր ցանկութիւններիդ կրկատարեմ: Եթէ այժմ աշխարհում մի սիրելի բան ունեմ, այդ դու ես. մի՞թէ կարող եմ սիրտդ ցաւեցնել: Նա խօսում էր բօլգարերէն, որ արդէն կիսով չափ մոռացել էր:

—Թէ ուզում ես իմանալ, ինձ համար անպատուութիւն եմ համարում պսակուել տաճկի հետ. իմացի՛ր, որ ես ծնուել և ապրել եմ միշտ ազատ և ազատութիւնը ինձ համար թանգ է աշխարհիս երեսին. մաքովդ մի՛ անց կացնիր, որ քո ստրուկը, հարձը կը լինեմ... Ո՛չ, դու դեռ ինձ չես ճանաչում. կարծում ես, որ կին եմ, մի թոյլ արարած, բայց իմացի՛ր, այնքան քաջութիւն ունիմ, որ պատրաստ եմ անիծել, կոտորել բոլոր տաճիկներին... Անիծել մինչև անգամ քեզ, որովհետեւ դու տաճիկ դարձար, հաւատդ ուրացար, սուրբ հայրենիքդ մոռացար...

Հայրենիքը անիծում է քեզ, դու արժանացար նորա թուր ու մուրին... Ես այժմ էլ ազատ Բօլզարիայի զաւակն եմ, իսկ դու հօտած տաճկի սարուկը. . .

Ստամբուլ ոչ մեռած էր, ոչ կենդան. նա աչքերը բարձրացրեց և ցած ձայնով ասաց.

— Աղաչում եմ քեզ, Նայիօ, մի բարկանար վերաս, ասա՛, ի՞նչ է սիրտդ ուզում, պատրաստ եմ, կարողացածիս չափ, քեզ համար անել բոլորը:

— Ես ամեն բանով լի ու առատ եմ, բայց վատն այն է, որ ազատ չեմ, ազատութիւնս խլուած է, որ ամեն մարդու համար էլ թանգ է: Միայն ազատ կեանքը կարող է թեթեւացնել սրտիս ցաւերը. իսկ այդպէս ստրուկ, հարձ լինելը ինձ գերեզման կրտանի: Դու մարդ չես ճանաչում, դու չգիտես, որ իւր պարտքը ճանաչող մարդը աւելի լաւ է համարում քաղցած մեռնել կամ իւր կամքով ցրտումը սառչել, քան թէ ազատութիւնից զուրկ Սուլթանի կինը լինել:

— Ձեմ ցանկանում քեզ հարձ շինել, դու օրինաւոր կինս կըլինես, եթէ միայն կամենում ես, — ասաց Ստամբուլ:

— Ես չեմ կամենում ստրուկներ կամ չարագործներ ծնել. իմացի՛ր, որ մեր տղաները դահիճներ կըդառնան, իսկ աղջիկները ստրկուհիներ, հարձեր կըլինեն: Ես չեմ կամենում, որ վերջը մեր երեխաները մեզ անիծեն, որ նոցա ստրուկ ենք ծնել: Հասկացի՛ր այդ բոլորը, Ստամբուլ, և մտածի՛ր, որ դու էլ մի ժամանակ բօլզար էիր, քրիստոնեայ էիր... Թող այդ ոսկեղօծ պալատները, առի՛ր այդ սև օձերին, ցած անասուններին և փախչե՛ք Բօլզարիա, Ռուսաստան, ուր ուզում ես, մինչև անգամ աշխարհիս ծայրը և միայն այն ժամանակ կըսիրեմ քեզ սուրբ սիրով, այնտեղ կըպաշտպանեմ, կըփայփայեմ քեզ... զուլիս կըտամ քեզ համար. . .

— Նայիօ, ինչ ուզում ես խնդրիր, բայց մի՛ ասա, ես չեմ փախչիլ, — ասաց սառնութեամբ Ստամբուլ:

— Տեսնում ես, Ստամբուլ, — ասացի ես, — բոլորը եկեղեցի են գնում, իսկ մենք տանը փակուած, նստած ենք. «Քրիստոս յարեալ» ասող չկայ. . . Իսկ ո՞ւր են մեր անբաղդ ծնողները... Երեւի նոքա մոռացել են մեզ... շատ կարելի է, որ մեռած էլ լինեն, պառկած լինեն սառ հողի տակ... ո՞վ սուգ կ'անի նոցա վերայ, ո՞վ կըղարդարի ծաղիկներով և օհներ կըտայ նոցա գերեզմանները, ո՞վ յիշելիք կըտայ եկեղեցում նոցա հոգու համար. . . նոքա մոռացուած կըլինեն ամենքից, նոցա գերեզմանը կորած կըլինի մեզ համար:

— Ի՞նչ անենք, երեւի մեր բաղդն էլ այդպէս էր, — ասաց Ստամբուլ:

— Միայն յիմարները և անպիտաններն են, որ բոլոր անաջողութիւնները բաղդ են համարում և միայն բաղդաւորութիւնից կշտացած մարդիկն են ասում, որ մենք ենք մեր թշուառութիւնների պատճառը. բայց ընդունիր, որ քեզ այդ փչացած կեանքի հետ կապողը հարստութիւնը, ոսկին է: Այո՛, շատ բարի, աղնիւ մարդիկ կորան, փչացան հարստութեան համար, ոսկին նոցա բաւութիւնը փոխեց չարագործութեան. . .

Երբ ես խօսում էի, Ստամբուլ սենեակում շտապ ման էր գալիս: Նա յանկարծ կանգնեց առաջս և ասաց հանդարտ.

— Շնորհակալ եմ քեզանից, Նայիօ, որ ինձ ցոյց տուիր ճշմարիտ ճանապարհը. ես այս օրուանից կըփոխեմ սխալ ճանապարհս և ուրիշ տեսակ մարդ կըդառնամ, շուտով ինքդ էլ այդ կըտեսնես:

— Ստամբուլ, նա ճշմարտութիւն կըգտնի, ով ապրում է ճշմարիտ կեանքով, ով միանգամից կըբաժանուի այդ անպիտան կեանքից և զործ չի ունենալ նորա հետ:

Ինչ ուզում է լինի, թող այս աղբի փոսը, գնանք Ձեր-
նագորեա, որտեղ ազատութիւն կայ, որտեղ մարդիկ ապ-
րում են իբրեւ մարդ. . .

— Կհաւ կաց, Նայգօ, ես այդ լսել չեմ ուզում, այդ
խօսքերից գլուխս պտտվում է, հասկանում ես, լռի՛ր,—
գոռաց Ստամէնը:

— Ոչինչ բղաւի՛ր, ինչպէս ուզում ես և որքան ու-
զում ես. կտրի՛ր աջ ձեռքս, ես ողորմութիւն ուզելով
էլ կ'ապրեմ, բայց դարձեալ ճշմարիտը կրիստեմ ե. եթէ
քեզ կարողացայ հասկացնել, այն ժամանակ ես բաղդաւոր
կրլինիմ, որովհետեւ կորչելուց քեզ ազատած կրլինիմ:

— Ես չեմ մոռացել իմ հայրենիքը, իմ անբաղդ
Բօլգարիան,—ասաց Ստամէնը արտասուքը աչքին:—Հաս-
կանում ես դու և մինչև արիւնիս վերջին կաթիլը կրծա-
ւայեմ հայրենիքիս: Ով ցանկանում է բարի գործ անել,
նորա համար գործ կրդտնուի և այդպիսի գործեր էլ շատ
կան, միայն մարդիկ են հարկաւոր, որ ինչ ճանապարհով
էլ լինի, գործ կատարեն: Ես կրսկսեմ խորամանկութիւն-
ներ անել, կըստորանամ տաճիկների առաջ, կըխաբեմ նո-
ցա, կըմոռանամ ինձ, հոգ չեմ քաշիլ իմ մասին, այլ
միայն կըմտածեմ եղբայրներիս համար, ազգիս համար
գործ կ'ածեմ բոլոր յոժերս՝ խելքս, միտքս, հարստու-
թիւնս: Այսպէս եթէ կարողացայ օգնել՝ լաւ է, եթէ ոչ,
թող ների ինձ Բօլգարիան... Կ'աշխատեմ այնպիսի գոր-
ծեր անել, որ Սուլթանի աչքին լաւ երևեմ, նորա առա-
ջին մարդիկներից մէկը դառնամ և այն ժամանակ կարող
կրլինեմ օգնել ազգիս և նորա պահպանները լրացնել: Իսկ
դու, սիրելի Նայգօ, այդ բոպէներին կրլինես իմ ընկերը,
օգնականը, խորհուրդ տուողը և Աստուած կըփարձաւորի
քեզ համբերութեանդ համար:

— Ամէ՛ն,—ասացի ես,—ահա իմ ձեռքը, ընդունի՛ր
նորան ինչպէս մի ազնիւ կնոջ ձեռք... ուզում էի խնդրել,

որ թողնես ինձ Տրնոլ գնալ հօրս տեսութեան, յետոյ՝
կուսանոց պիտի մտնէի, բայց որ դու գտնում ես, թէ
կարող եմ օգուտ տալ քեզ, օգնել հայրենիքիս, պարտք
եմ համարում մնալ այստեղ՝ քեզ մօտ:

Եւ այսպէս ես ազատ էի. բայց մնացի հարեմում...
անտանելի է թեւեր ունենալ և ամենեւին չթռչիլ. . .

9.

Ստամէնը փաշա դարձաւ. նա հասաւ իւր ցանկու-
թեանը: Եւ զարմանալի էլ չէր, որովհետեւ Տաճկաստա-
նում մարդիկ շատ շուտ են բարձրանում: Նորան նշանա-
կեցին Ֆիլիպոպօլ քաղաքի կառավարիչ. ամբողջ հարեմն
ևս պատրաստվում էր Ստամէնի հետ ճանապարհ ընկ-
նել, որովհետեւ Տերունի փաշան էլ մեզ հետ էր գալիս,
չէր կարողանում բաժանուել Ստամէնից:

Սիրտս շատ վատ էր. մտայ սենեակս, փակեցի դու-
ռը, սնդուկիցս հանեցի մի փոքրիկ պատկեր, որ երկար
ժամանակ թաղցրել էի չար մարդիկներից և սկսեցի նորա
առաջ աղօթել: Յափշտակուած օրիցս այդ պատկերն էր
իմ ընկերը, այն էր կախած կրծքիս, երբ ինձ մկրտում
էին և նորանով օրհնեց ինձ մայրս, երբ յաւիտեան փա-
կեց իւր աչքերը... Աղօթելուց յետոյ սիրտս փոքր ինչ
թեթեւացաւ:

Մի գեղեցիկ օր մօտ երեսուն կառքեր ճանապարհ
ընկան երկու փաշաների կարգ ու սարգը բարձած. այդ
կառքերից միայն քսանը տանում էին փաշայի կանանոցը:
Իմ կառքում միայն ես էի, կանանցից ոչ մէկը չուղեց
ինձ հետ նստել. նոքա ինձ ատում էին, որովհետեւ չէի
նմանվում նոցա, չէի մասնակցում նոցա անարգ արար-
մունքներին. սորա համար էլ ինձ անուանում էին յիմար,

խելագար և ես չէի բարկանում: Ի՞նչպէս բարկանայի, ի՞նչպէս պահանջէի փչացած կանանցից, որ նոքա ազնիւ, բարի վարմունք ունենային, չվերաւորէին այն ազնիւ մարդիկներին, որոնց չէին հասկանում: . .

Ֆիլիպոպօլը լաւ քաղաք էր. շինած էր գեղեցիկ տեղում, նորա մօտովն էր հոսում Մարիցա գետը. փաշայի տունը շինած էր ուղիղ գետի վերայ: Ինչ ուրախացնում էր այն, որ այդ քաղաքում շատ բօլգարներ էին բնակվում:

Հազիւ քաղաք էինք հասել Ֆիլիպոպօլի թրքուհինները, բօլգարուհիները և յոյն կանայք սկսան մեզ տեսութեան գալ: Նոքա շնորհաւորում էին մեր գալը և ծանօթացնում մեզ քաղաքի բամբասանքների, գաղտնիքների և փողոցների հետ: Ես շուտով բարեկամացայ մի քանի բօլգարուհիների հետ. իսկ թրքուհիներից՝ Իզմայիլ փաշայի կնոջ հետ, որ շատ բարի էր: Իզմայիլ փաշան ծնունդ էր Բոսնիայում և նորան մեզ նման տաճկացորէլ էին փոքր հասակում: Նա առաջ զօրքի մէջ էր ծառայում, բայց վերջը թողել էր ծառայութիւնը: Ստամբուլը շատ շուտ ծանօթացաւ Իզմայիլի հետ և միասին սկսեցին այն գործը... որ Ստամբուլը ինչ խոստացել էր: Շատ փայլուն գործեր բօլգարները նոցա երկուսին էին պարտական. շատ բարիքներ էին վայելում այդ երկսից: . .

Ստամբուլը Ֆիլիպոպօլում բոլորովին փոխուեց. նա ուրիշ մարդ դարձաւ՝ հէնց սկզբից նա սկսեց բժշկել ժողովրդի ցաւերը: Ստամբուլը այդ քաղաքը մօտ հինգ տարի կառավարեց և այդ հինգ տարուայ ընթացքում շատ թշուառների օգնեց, շատ որբերի տուն-տեղ արաւ, շատ աղքատների նեղ օրերին օգնեց:

—Գալով Ֆիլիպոպօլ, —ասում էր Ստամբուլը, —ինչ բոլորովին մոռացել եմ, սկսել եմ սաստիկ սիրել Բօլգարիոն և բօլգարներին և կեանքս դնում եմ նոցա համար:

Եւ ուղիղ որ, իւր կարծօրեայ իշխանութեան միջոցին Ստամբուլը ապրում էր ուրիշների համար, քան թէ իւր. նա այնքան սիրել էլ բարի գործեր անելը, որ իրեն մոռացել էր: Տեսնելով այդ բոլորը, ես սաստիկ ուրախանում էի և մեծ յոյսեր ունէի նորա վերայ, բայց...

Մի անգամ Իզմայիլ փաշան ասաց Ստամբուլին.

—Բարեկամ, ես շատ կըցանկանայի աւելի մօտ բարեկամանալ քեզ հետ. ոչ աղջիկ ունիմ, ոչ էլ քոյր, որ պսակեմ քեզ հետ, բայց ունիմ մի որդեգրուհի, որին աղջկաս պէս սիրում եմ, այդ հրեշտակին յանձնել է ինչ նորա հայրը, որ մեռնելիս արտասուքը աչքերին խնդրեց, որ իւր աղջկան բաղաւորեցնեմ: Ես ծեր եմ և չեմ կարող նորա հետ ամուսնանալ, մեղք է և ամօթ. իսկ դու, Խէյրուդին, ջահիլ, խելօք և բարի երիտասարդ ես, շատ կ'ուզէի, որ դու պսակուես որդեգրուհուս հետ և բաղաւորեցնես նորան:

—Ո՛չ, —ասել էր Ստամբուլը, —առանց այն էլ երեք կ'ին ունեմ, նոցա էլ ուզում իմ աղատութիւն տալ, ո՞ւր մնաց նորից պսակուեմ:

—Խէյրուդին, լաւ մտածի՛ր և խնդիրս կատարի՛ր: Եթէ ուզում ես, որ գործդ յաջող գնայ, եթէ ուզում ես քո ազգին, հայրենիքին օգուտ տալ, մի՛ արձակիր կանանցդ, մի՛ իմաց տուր, որ դու տաճիկ չես և քո մէջ տաճիկ արիւն չէ վազում:

—Եթէ այդպէս է, ինչ ուզում ես արա՛, ես բոլորը կ'ընդունեմ, միայն թէ հայրենիքիս օգնելու գործը չվնասուէր:

—Դէ՛հ, ուրեմն վաղը արի՛ ինչ մօտ, ես կ'ասեմ իմ Զմրութին, որ դուրս գայ այդի զբօսնելու. դու նորան կըտեսնես պատահանից: Ուրախութեամբ քեզ կըտանէի հարեմ և հէնց այնտեղ էլ կըտեսնէիր Զմրութին, բայց դու իմանում ես խօսմ անիծած տաճիկների վատ

սովորութիւնը, բոլոր քաղաքը կը բարկանայ, բոլոր տա-
ճիկները ատամ կրկրճացնեն վերաս:

Երկրորդ օրը Ստամբուլ գնացել էլ Իզմայիլ փաշայի
մօտ, այնտեղ պատուհանից տեսել էր Զմրութին և շատ
հաւանել: Վերադառնալով տուն, նա խօսել էր ծերուկ
փաշայի հետ իւր նոր ամուսնութեան մասին, ծերունին
էլ շատ ուրախացել էր որդու նոր բաղդաւորութեան վե-
րայ և իրաւունք էր տուել նորան պսակուել: միայն մի
բան վատ էր թուել նորան—որ Զմրութը անյայտ ծը-
նողների որդի էր: Բացի այդ՝ վճռել էին, որ Զմրութը
կըլինի Ստամբուլի օրինաւոր կինը, իսկ առաջուայ երկու-
սը, որոնցից մէկը ես էի, նորա հարձերը:

Երբ իմացայ, որ Ստամբուլ նորից պսակուել էր,
լացս պահել չկարողացայ և արտասուքներս աղբիւրի պէս
սկսեցին վազել: Բայց շուտով սրբեցի աչքս, որովհետեւ
միտս ընկաւ Ստամբուլի բարեգործութիւնները և հայրենիքս՝
Բօլքարիան. . .

Է.

Պաշտելի և սիրուն արարած էր Զմրութը. բերա-
նով պատմել չեմ կարողանում նորա առաւելութիւն-
ները. ես այդքան սիրուն և բարի կին ամենեւին չէի տե-
սել կեանքումս: Աւելի անսման էր երեւում նա, երբ հագ-
նում էր իւր թանկագին ոսկեկար շորերը, բայց էր թող-
նում ուսերի վերայ երկայն շէկ մազերը, զարդարում էր
իւր սպիտակ կոններն ու մատները ակն ու մարգարիտնե-
րով և թանկագին մատանիներով: մի խօսքով՝ նա հողե-
ղէն արարած չէր կարծես, այլ մի անմեղ հրեշտակ: Նորա
բնաւորութիւնը իւր թանկագին ակներից էլ առաւել էր:
Ոչ ոքի վերայ բարկանալ չունէր, նորանից ոչ ոք զառը

խօսք չէր լսում և ոչ ոքի էլ չէր նեղացնում: աղքատ-
ներն էին նորա բարեկամները, նոցա միշտ օգնում էր: Մի
անգամ մօտը փող չունենալով, մի խեղճ պառաւի տուել
էր մատանու ակներից մէկը: Մի ուրիշ անգամ էլ տես-
նելով, որ մի կին երեխան ձեռքին արտասուելով բանդից
դուրս էր գալիս, Զմրութը հարցրել ու իմացել էր, որ
այդ թշուառի մարդը բռնուած էր պարտքերի համար,
ուստի խփոյն տուել էր բոլոր պարտքը և ազատել էր
ընտանիքի հօրը. . .

Այդ անգին կնոջ հետ ես ապրեցի մի տարի և նո-
րան ինչպէս քոյր սիրում էի. ինքը՝ Ստամբուլ էլ շատ
էր սիրում և ուրախութիւնից ոտը գետնին չէր դիպ-
չում: Բայց ինչպէս պայծառ օրից յետոյ կարկուտ, անձ-
րեւ է գալիս, այնպէս էլ մեր ուրախ օրերը տխրութեան
փոխուեցան:

Վաղուց Ստամբուլ ուզում էր մարդ ուղարկել Տըր-
նով և իմանալ՝ արդեօք իւր ծնողները կենդանի են թէ
ոչ, բայց միշտ ուշացնում էր, կարծես մի բանից վախե-
նում էր: Վերջապէս նա մարդ ուղարկեց Տըրնով և կան-
չեց իւր ծնողներին տեսնելու: Ես էլ իմ կողմից գնացող
մարդուն խնդրեցի, որ իմ հօր մասին էլ մի համբաւ բերէ
կամ եթէ կարելի կըլինի, հօրս բերէ իւր հետ:

Ստամբուլ իւր անելիքի մասին ոչինչ չասաց Զմրու-
թին և ինձ էլ խնդրեց, որ ոչինչ չասեմ, նա յանկարծ
էր ուզում ուրախացնել Զմրութին. բայց ես չհամբերեցի
և բոլորը պատմեցի նորան: Զմրութը լացը չկարողացաւ
պահել և ասաց ինձ.

— Դու և Խէյրիդինը բաղդաւոր էք ուրեմն, իսկ
ես, վայ ինձ, ես չգիտեմ էլ թէ ո՞րտեղ եմ ծնուել և
ո՞վքեր էին իմ ծնողները:

— Մի՞թէ դու որք չես,— հարցրի ես:

— Ո՛չ, երբ ինձ յափշտակեցին, ծնողներս կենդան էին:

—Ո՞վքեր էին նոքա, որտեղ էին ապրում,—հարցրի:

—Ոչինչ չգիտեմ և ոչինչ չեմ յիշում... շատ կարելի է իզմայիլ փաշան իմանայ, եթէ միայն Ահմէդը պատմել է:

Այդ ժամանակ իզմայիլ փաշան ապրում էր հալեպում: Մենք Զմրութի հետ երկար խօսելուց յետոյ, վըճռեցինք մի նամակ գրել և խնդրել նորան, որ նա տեղեկանար և յայտնէր թէ՛ որն է Զմրութի հայրենիքը, ո՞վքեր էին նորա ծնողները: Ինչ որ մտածեցինք, այն էլ արեցինք. իսկ Ստամբուլին այդ մասին ոչինչ չասացինք:

Ը.

Մի ամսից ուղարկուած մարդը յետ եկաւ Տըրնովեց, բերեց իւր հետ Ստամբուլի ծնողներին և իմ հօրը:

Պատմել չեմ կարողանում, թէ ինչ ուրախութեամբ տեսնուեցանք մեր ծնողների հետ: Երբ առաջին ուրախութիւնը մի փոքր անց կացաւ, ես յիշեցի Զմրութին և նայեցի նորան: Նա նստած էր գլուխը ձեռքին խոնարհած և պատահանից մեղ էր նայում: Իսկ արցունքները անդադար վազում էին աչքերից: Այդ բոլորներին դժուար էր նայել նորան: Նորան բաւականութիւն տալու, հանդատայնելու համար ես պատրաստ էի բոլոր բաւականութիւններս տալ նորան:

Մտանք բոլորս տուն և Ստամբուլ ծնողներին տարաւ Զմրութին ցոյց տալու: Այդ բոլորին Զմրութը մեռելի էր նման, նորա աչքերը խոր էին ընկած, շրթուները սպրանած և ամբողջ մարմնով դողում էր:

—Ահա և իմ կինը, — ասաց Ստամբուլը, բայց երբ նայեց կնոջ երեսին, ապշած մնաց:

—Ի՞նչ է պատահել, հոգի՛ս, — ասաց Ստամբուլը նորան, — կարելի է հիւանդ ես:

Զմրութը լուռ էր և անընդհատ գետին էր նայում:

— Դորա ծնելու ժամանակը մօտենում է, — հանդարտ փոփսաց ծնողներին և դառնալով կնոջը ասաց, — զնա՛, սիրելիս, զնա՛, հանգստացիր:

— Ես առողջ եմ, — ասաց Զմրութը և արտասուքը դուրս վազեցին աչքերից:

— Ի՞նչու դու էլ չես ուրախանում ծնողներիս գալու համար, մի՞թէ անբաւական ես, որ նոցա տեսնում ես. ինձ սիրում ես, պարտաւոր ես ծնողներիս էլ սիրել:

Զմրութը շարժեց գլուխը և ասաց.

— Ես ուրախանում եմ քեզ հետ միասին, Ստամբուլ. ուրախ եմ քո ուրախութիւնը տեսնելով և խնդրում եմ ծնողներիցդ, որ ինձ էլ սիրեն, փայփայեն ինչպէս քեզ և յուսով եմ, որ նոցա սիրոյն կ'արժանանամ: Մայրական սէր ամենեւին չեմ տեսել և եթէ տեսել եմ, այնքան փոքր էի, որ զնահատել չկարողացայ. այժմ ուղում եմ, որ ինձ սիրեն, ինձ այժմ փայփայել է հարկաւոր. ամեն բան պատրաստ եմ տալ, մինչև անգամ որբացած սիրտս էլ, միայն ինձ սիրեն, փայփայեն... Իմ բարեկամ, ես կըսիլեմ ծնողներիդ ինչպէս աչքիս լոյսը, ինչպէս ինձ. . .

Ստամբուլի հայրը փաթաթուեց իւր հարսին և ասաց.

— Այո՛, իմ հրեշտակս, քեզ ամենեւին չեմ մոռանալ, միշտ կըսիրեմ, միայն այն ժամանակ սէրս կըհեռանայ քեզանից, երբ այս աշխարհից կըհեռանամ, երբ յաւիտեան կըբաժանուեմ իմ սիրելի Ստամբուլից:

Իսկ Ստամբուլի մայրը՝ Նեակովեցան ոչինչ չկարողացաւ ասել. նա միայն համբուրում էր կամ հարսին, կամ որդուն և աղիողորմ լաց էր լինում:

— Փայփայի՛ր, մայրիկ, կնոջս և խոստացի՛ր սիրել նորան, ինչպէս մի ժամանակ սիրում էիր քո աղջկան,

այնպէս կարծիր՝ թէ Բոժանը այսօր կենդանացել է քեզ համար. երանի իմանամ, որտեղ է սիրելի քոյրս, կենդանի է, թէ պառկած է սառ հողի տակ:

— Բոժան, իմ աղջիկս, — ասաց Նետկովիցան, — որտեղ ես այժմ, իմ սրտիս գանձը, ուր տարան քեզ անիծած զաւանները... Մի՞թէ ես քո սիրուն տեսքին կարօտ պիտի մնամ, մի՞թէ առանց քեզ տեսնելու հողը պէտք է մտնեմ... վայ ինձ, իմ Բոժանից զուրկ մնացի...

Զմրութը երբ լսեց Նետկովիցայի խօսքերը, վեր թռուաւ տեղից, նորա աչքերը փայլում էին, և դողդօշիւն ձայնով ասաց.

— Մայրիկ, ի՞նչ էր աղջկադ անունը, կարծեմ, դու ասացիր Բոժան. ես այժմ յիշում եմ, որ ինձ փոքր ժամանակս Բոժան էին կանչում. այո՛, այժմ ես սկսեցի յիշել, որ երբ մայրս սկսում էր խաղացնել ինձ և սիրել, միշտ ասում էր. «Բոժկօ ջան, հոգի ջան»:

Նետկովիցայի երեսը սաստիկ փոխուեցաւ և խեղդուող ձայնով ասաց. «Իմ Բոժանը մարմնի վերայ մի նշան ունէր...»

Նետկովիցան նոր էր վերջացնում իւր խօսքը, յանկարծ Զմրութի ոտները դողացին, նա ընկաւ ուշաթափ... Ստամէնը քարացած կանգնել էր և չէր հասկանում բանը ի՞նչումն է:

Հէնց այդ ժամին ծառան մի նամակ բերեց Ստամէնին: Նա խկոյն ճանաչեց Իզմայիլ փաշայի ձեռագիրը և շուտով բացեց և սկսաւ դողալով կարդալ.

«Սիրելի բարեկամ Խէյրողին,

Ես մի նամակ ստացայ Զմրութից. նա խնդրում էր ինձ, որ տեղեկանամ թէ՛ ո՞վքեր էին նորա ծնողները, այժմ աշխատիր բանը մի տեսակ ծածկել, որովհետեւ Զրմ

րութը քո քոյրն է, քո իսկական քոյր Բոժանը: Ահմէդը, որ յափշտակել էր նորան Տրքնովում, ծախել էր իմ տաճիկ տիրոջը. իսկ քեզ և մի աղջիկ ծախել էր ծերունի փաշային, որ այժմ քո տէրն է: Ի՞նչ անենք, եղբայր, Աստուած մեր մեղքերի համար պատժեց մեզ»:

Մարդու նոր ցաւերը միշտ համարեա միտն են բերում հին կսկիծները և հինն ու նորը միասին խառնուելով, սպանում են մարդուն. այդպէս էլ պատահեցաւ Բոժանի հետ: Հէնց այն օրը երեկոյեան Բոժանը ծնաւ տղայ մանուկ և երբ երեխան առաջին անգամ ձայն հանեց, Բոժանը վեր առաւ նորան և ընկաւ Մարիցա գետը իւր ամօթալի կեանքին վերջ տալու համար. նորան ազատեցին, բայց երեխան խեղդուեցաւ:

Ահա, այն օրից սկսած ապրում եմ ես Սուրբ Կուսի Ընծայման վանքում Բոժանի հետ: Բոժանը անտանելի կսկիծից կորցրեց խելքը՝ նա խելագարուեց և ապրում է իւր խցում միայնակ. երբեմն ուշքի է գալիս, գնում է եկեղեցի և խօսում է ինձ հետ, բայց այդ տարէնը մի անգամ է պատահում: Ստամէնն էլ Բոժանին ինձ յանձնելով, բոլորովին անյայտացաւ. ուր — ոչ ոք չիմացաւ: Միայն ասում են, որ տաճկաց կառավարութիւնը բանդարկեց նորան Սերբերին ծածուկ օգնելու համար և այնտեղ էլ մեռաւ...

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0320372

